

Уляна ЧІПАК
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЕКЗИСТЕЦІЙНІ ВИМІРИ БУТТЯ У ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА ТА ЯРОСЛАВА ІВАШКЕВИЧА

У статті розглядається проза Валерія Шевчука та Ярослава Івашкевича через призму екзистенціалізму. Порівняння здійснюється через категорії відчуженості, абсурду, межової ситуації, кохання та смерті на основі порівняльно-типологічного методу. Глумачиться також поняття «кресовості» у творчому світосприйнятті письменників.

Ключові слова: екзистенціалізм, натуралізм, віталізм, оповідання, роман, мотив, символ, алюзія.

The article deals with some novels of Valerij Shevchuk and Jaroslaw Iwaszkiewicz in the light of existentialism. Comparison, made through the categories of alienation, absurdity, crucial situation, love and death, is based on the comparative-typological method. Author of this article also explains the term «kresovist» according to the creative outlook of these novelists in the way as it is one of comparative aspects.

Key words: existentialism, naturalism, vitalism, short story, novel, motive, symbol, allusion.

W artykule przeanalizowano prozę Walerego Szewczuka i Jarosława Iwaszkiewicza przez pryzmat egzystencjalizmu. Porównania dokonano poprzez kategorię alienacji, absurdu, sytuacji granicznej, miłości i śmierci na podstawie metody porównawczo-typologicznej. Wyjaśniono także znaczenie pojęcia «kresowość» światopoglądu artystycznego pisarzy.

Słowa kluczowe: egzystencjalizm, naturalizm, witalizm, opowiadanie, powieść, motyw, symbol, aluzja.

«Можна сказати: існує формула
не тільки мистецтва для мистецтва,
але й мистецтва від мистецтва» [8, 162]

Серед творів, які видаються у наш час, дуже мало тих, які не є так званим «комерційним проектом». Письменники, які підпадають під цю категорію, працюють не на естетичну цінність та якість твору, а, на жаль, на рівень кількості продаж. Проте є і такі автори, яким вдається зреалізувати обидва показники, нерідко свідомо цього не прагнучи. Такою постаттю є Валерій Шевчук. Серед читацької публіки не знайдеться нікого, хто, хоча б раз не стикнувшись з його творчістю, залишився до неї байдужим. Його проза є багатим матеріалом для науковців, які працюють у царині історії, теорії літератури, літературознавства. Найпомітнішими та найвагомішими серед дослідників творчості Валерія Шевчука є Роман Корогодський, Людмила Тарнашинська, Анна Горнятко-Шумилович, Валентина Соболев, Сергій Яковенко та багато інших. Кожен із цих учених розглядав прозу письменника під іншим кутом зору, адже, погодьмось, творча постать Валерія Шевчука – багатогранна і різностороння, оскільки основним об'єктом зображення для нього залишається людина, яка, незалежно від її світовідчуття та світобачення, завжди буде неповторною індивідуальністю.

Сьогодні все більш актуальними стають дослідження національних літератур та окремих її представників, які базуються не на генетико-контактологічних зв'язках, а на порівняльно-типологічних особливостях у віднайденні схожостей між ними. Відомо, що Ярослав Івашкевич і Валерій Шевчук не є сучасниками, але до питання висвітлення певних проблем через призму екзистенційних вимірів буття підходили у подібний спосіб. Хоча остаточно стверджувати про відсутність впливу, принаймні одного з них на іншого, ми не станемо, адже відомо, що Валерій Шевчук переклав кілька повістей та поезій Ярослава Івашкевича.

Підставою для порівняння також може служити й поняття «Кресів» як мовно-культурного пограниччя Польщі й України. «Кресовість» у Івашкевича означає подвійність у баченні світу, поліфонію культур. Валерій Шевчук, плідно працюючи в контексті української культури, все ж не відкидає зацікавлення до польської культури, насамперед – до літератури, при цьому наголошуючи, що все-таки вона сприймається ним як чужа [8, 166]. У цьому контексті, ми вважаємо, й увиразнюється екзистенційна проблематика творів письменни-

ків, адже екзистенція у представників кресової літератури є уже органічно особливою, адже роздвоюється між двома мовно-культурними ареалами: «Екзистенціальне переживання простору, який викликає відчуття самотності, відірваності й відчуження, становить собою один з найбільш значущих елементів внутрішнього світу головних героїв» [10, 365-366]. Таким чином, неможливо не погодитися з тим, що «сьогодні ... можна певністю стверджувати, що йдеться, безсумнівно, про двох чи не найважливіших – для польської й української літератур – прозаїків ХХ століття» [10, 359].

Мотиви пошуку людського в людині, тобто того, що мало б відповідати її органічному призначенню у світі, з особливою силою відчувається в оповіданнях Ярослава Івашкевича. Зокрема, в оповіданні «Ікар» автор виправдовує людську байдужість і момент «непомітної смерті», яку несе за собою ситуація з юнаком, пояснюючи все блискавичністю самого моменту зустрічі з гестапо.

Категорія людської байдужості, яка є передумовою і першопричиною, власне, відчуття відчуженості у більшості творів малої прози Івашкевича, трансформується у апатійний холодний спокій, який був породжений суспільною і моральною кризою, спричиненою німецьким окупаційним режимом. Підтвердження сказаному знаходимо в оповіданні «Ікар»: «Я огледівся довкола, шукаючи іще в кого-небудь співчуття, розуміння того, що тут скоїлось. Адже юнак із книжкою загинув. На превеликий мій подив, я побачив, що ніхто не помітив цієї події» [4, 57]. Перед читачем постає питання: чому загинув молодого, з певним натяком на романтичність, юнака ніхто не помітив. Можливо, людина, яка живе в постійному страху перед завтрашнім днем, просто перестає помічати сьогоднішнє або виробляє у собі вміння не бачити того, що може зашкодити їй самій. Це, по суті, екзистенційна межова ситуація, моральний вибір, який власне формує Людину, а з індивідуума робить особистість, здатну протистояти будь-яким зовнішнім умовам, навіть у ситуації, коли вони підкріплюються внутрішнім почуттям страху. Як бачимо, поняття відчуженості у Івашкевича набуває значення втечі «у себе» і «для себе», яка пояснюється як єдиноможливий засіб вижити задля подальшого існування.

Інколи людина свідомо відмежовується від світу, тому що час «пережив» її. Мотив саме

такого відчуження характерний для Ярослава Івашкевича, чого не знаходимо у Валерія Шевчука. «Старий Замоило уже давно не слухав цієї розмови. З якогось часу він навчивсь ізольовуватися від неприємних відгомонів зовнішнього світу» [4, 45], і все частіше герой оповідання «Сніданок у Теодора» польського письменника вдавався до спогадів минулих часів. Символічним є трактування графом життя як аналогії до пір року. Чомусь йому не вдається досягти омріяного «осіннього втихомирення», і причину цьому він знаходить у тому, що йому не вдалось зреалізуватись через своїх дітей, для яких його приїзд стає тягарем. Саме це відчуття нереалізованості підсилюється і увиразнюється екзистенційною тугою, смутком, яка стає своєрідним сигналом того, що «осіннє втихомирення» залишається для Замоила омріяним явищем. «Просто бачиш, що все – тлін. Оце і є найбільша трагедія в житті людини: вона лише на старість помічає, що все навколо примарне і розпадається на порох, мов сухе листя. Не плин часу, а розпад – ось що жахає найбільше» [4, 50].

Мотив розуміння сенсу свого життя через реалізацію себе у нащадках є притаманним і для Валерія Шевчука. Проте його безпосередній розвиток у творчості зовсім інший, ніж у Ярослава Івашкевича, у котрого в оповіданні «Сніданок у Теодора» цей мотив набуває песимістичного звучання: граф непотрібний своєму синові, для якого принади світського життя і «презеанси» важливіші. Розміщення гостей за столом у подружжя Замоїлів носить символічний характер, адже у такому порядку й розміщуються цінності у їхньому світобаченні, а, отже, й світовідчутті. У такий спосіб «сучасна людина ... втрачає внутрішній духовний стрижень і своє єдиноможливе місце у непізнаваному світі, випадає із ланцюга гармонійної взаємодії природних сил, а тим самим прирікає себе на бездомність, самотність у метушливому штучному всесвіті, приходиться до абсолютного відчуження у спільноті й, зрештою, – до абсурдності існування в абсурдному середовищі» [2, 258], адже вона обірвала сутнісний ланцюг свого буття – дух роду.

Питання про місце людини у світі, її культурний код, який втрачає сенс без нащадків, у творі «Срібне молоко» Валерія Шевчука подається читачеві у вигляді розгорнутих філософських метафор, прихованих алюзій, заміфологізованих образів: «Оце й була причина великої Явдошиної печалі, бо не родить

стебло, якщо корінь його мертвіє». «Відтак узяла горщика, налила води, всипала пшона і сіла в смузї місячного проміння, поставивши того горщика між ніг, а ще притискаючи до лона». «І її вуста знову заворушилися, видихаючи таки не слова, а їхні значки чи шифри, адже й усе насіння, що потужно тверділо на всіх стеблах, занурених у цю ніч, було також не матерією, а знаками, і жінка, хоча й не знала законів цього світу, визначених мудрими філософами хоч би з тієї таки Київської академії, але знав їх її тулуб, знали лона і голова, і перса, і руки, і ноги, а передусім душа. Саме тому забурніла й забулькала в її горщику вода, а пшона почало варитися, саме те пшона, яке недавно, доки не здерло з нього захисних колушків луски, також ховало в собі вічну таїну знаку» [6, 109].

Розвиток мотиву реалізації себе через нащадків задля здійснення сенсу своєї екзистенції у порівнюваних письменників носить дещо інший характер. Ця відмінність стосується його хронологічного вираження. Персонаж польського письменника граф Замойло («Сніданок у Теодора») розуміє, що йому не вдалось себе зреалізувати, адже бачить, що плоди його виховання не приносять користі. У той час, як герої творів Вал. Шевчука Григорій Комарницький («Срібне молоко») та Тодось Темницький («Тіні зникомі») лише приходять до усвідомлення важливості продовження свого роду і збереження пам'яті про предків у віднайденні сенсу свого буття. Як бачимо, Івашкевич проспективно іде далі у вирішенні цього питання.

Персонажів обох письменників хвилює питання плінності часу. Ускладнюється це й тим, що «одиночна людська екзистенція, «я», що заплуталося в багатоликому тексті культури і не може там знайти свого власного голосу, який є «голосом волаючого в пустелі» [9, 355-356]. Невипадково, ми вважаємо, символ пустелі, в якій людина все шукає себе і сутність свого буття, з'являється часто у творах Валерія Шевчука (наприклад, у повістях «Мор» та «Сповідь»).

Ярослав Івашкевич у своїх творах розкриває невлаштованість суспільного життя, неможливість залагодження суперечностей між великим внутрішнім інтелектуальним світом героя і об'єктивною реальністю дещо по-іншому. Джерелом трагедії сучасної письменнику людини є усвідомлення своєї «малості» у великому, проте одноманітному, світі-

пустелі, де ти «соціальний самотник». Через це персонаж Івашкевича нерідко відчуває втому від буття. «Моя люба, життя взагалі річ дуже втомлива», – каже граф Замойло своїй невістці («Сніданок у Теодора») [4, 46]. Мабуть, ця виснаженість зумовлена й одноманітністю його проходження, і усвідомленням своєї незреалізованості.

Сенсом пошуку буття у екзистенціалізмі є віднайдення сенсу життя, адже без усвідомленої цілі воно перетвориться на елементарне існування. Для персонажів обох аналізованих письменників характерне прозріння, духовне прояснення у пошуку сенсу власного буття, виправданості своєї екзистенції, яке нерідко носить катарсичний елемент, оскільки дає змогу подивитись на життя уже не через призму «закіптюженого віконця» (яскравий символ, який зустрічаємо у романі «Тіні зникомі» Валерія Шевчука).

Екзистенція Болеслава – одного із головних персонажів твору «Березняк» Ярослава Івашкевича – знаходиться у «застиглому» стані, завмерлому від часу смерті дружини. «Ніколи ще Болеслав так чітко не усвідомлював усієї нікчемності свого існування. Ніколи не приходило йому в голову, що якщо він і помре, то насправді нічого такого й не станеться. І суть не у тому, що світ би цього не помітив, але й для нього самого перехід від беззмістовного існування в беззмістовне небуття не мав би ніякого значення. Звичайний крок, до того ж – маловартісний» [3, 294]. Це увиразнюється ще з більшою силою по приїзді його молодшого брата, у якого, здавалося б, все кричить про бажання жити, та ціль приїзду, власне, протилежна, навіть шокуюча: Станіслав приїжджає померти. Та власне саме повернення моделює межову ситуацію, введення якої у сюжет твору є характерним для екзистенціалістів: «Powrót śmiertelnie chorego Stanisława z sanatorium w Dawos do odległego domowstwa jego brata w Polsce staje się stopniowo przeżyciem egzystencjalnym» [1, 87]. До змалювання подібних ситуацій звертається також Валерій Шевчук у романі «Тіні зникомі» (повернення усіх із роду Темницьких в рідний дім, щоб там померти).

Промовистими щодо укладів життя обох братів є також деталі у творі «Березняк» Ярослава Івашкевича, наприклад: яскраві шкарпетки Стася і, як контраст, – облізла лялька Олі, дочки Болеслава, елементи в описі дому, ставлення до написання листів, та

й навіть, коли старший із братів отримував вісті від молодшого, дратувався, адже в них йшлося про життя, від якого він так намагався відгородитись.

Смерть у цьому творі присутня всюди, вона стає ще одним головним персонажем: смерть дружини, могила у березняку біля будинку, смертельна хвороба Стася, пісня Мальвіни перед вікнами молодшого брата, навіть піаніно було орендоване у помираючої жінки. Та у випадку Болеслава саме смерть стала джерелом життя. Знову власне згадка про те, що необхідно негайно зайнятись вихованням та освітою Олі, говорить, що у нього з'явилася ціль, пов'язана з майбутнім, а не постійне згадування про Басю, яка повертала його в минуле і нівелювала динаміку людського буття.

Станіслав, розуміючи її невідворотність, все ж кидає виклик смерті коханням до Мальвіни – сестри конюха Болеслава. Грань між коханням і смертю відчутнішою стає в міру посилення хвороби. Промовистим є опис омивання тіла померлого, адже для Мальвіни він все ще залишається об'єктом любові. «Jej spojżenie na zwłoki Stanisława zacierą granicę między ciałem erotycznym i martwym» [1, 91].

Проблиски життя все-таки пробиваються назовні у бутті Болеслава у вигляді підсвідомих бажань: маємо на увазі ситуації з підгляданням за Мальвіною та Стасем, дівчиною та Міхалом. Варто зауважити, що, як і Валерій Шевчук, Ярослав Івашкевич оминає еротичні сцени своєрідним замовчуванням, що збільшує естетичну цінність твору і підсилює його ідейне навантаження, оскільки автор робить, власне, акцент не на факті еротичної сцени, а на тому, які почуття вона викликає у старшого із братів. Болеслав заздрить, а, отже, уже є не просто пасивним спостерігачем у своєму житті, а підсвідомо починає прагнути кохання, яке є мотивом повернення до буття справжнього, динамічного. Заключний епізод твору «Березняк» Ярослава Івашкевича є символічно-віталістичним і звучить як гімн життю: «Певний час він ішов слідом, потім зупинився на своєму улюбленому місці. Хата Марійки потонула в тумані й осінньому золоті барв і зовсім непомітно було, що то поляна. Йому здавало-

ся, що вибрався на широкий і вільний простір полів... Спокій, спокій, майже щастя» [3, 341]. Для старшого брата смерть стала переломним моментом повернення до повноцінного життя, а не існування у тіні померлої дружини.

Ярославі Івашкевичу вдається витворити модель людської екзистенції, дуже близьку до її західноєвропейського варіанту, де персонаж у творі постає як своєрідний вигнанець, чи «сторонній» через принципово інше світобачення. Герой у польського письменника – це самотник, який бачить оточуюче середовище ворожим, адже закони суспільного існування суперечать його моральним цінностям і у всякий спосіб хочуть нав'язати йому свої правила, які не завжди виявляються гуманними. Проте нерідко зустрічаємо й персонажів, які свідомо стають відлюдьками, і у такий спосіб хочуть показати свою вищість (як-от оповідання «Ружа», «Млин на Лютині»). У таких ситуаціях Ярослав Івашкевич вдається до художніх засобів натуралізму, щоб увиразнити апатійні виміри екзистенції свого героя.

Екзистенціалізм Валерія Шевчука, витворений на національному ґрунті, увесь комплекс питань, пов'язаних з існуванням індивідуума, розв'язує крізь призму двох парадигм – національної та екзистенціальної, які, зливаючись, утворюють філософський ракурс під загальною назвою «буття української людини в умовах відчуженості від суспільства». У цьому контексті реалізуються екзистенціальні тези про ворожість світу щодо особи, «закиненість» індивідуума у світ поза власною свободою. Проте загостреність ситуації полягає не у тому, як врятуватись, тікаючи від суспільства, а як не втратити моральності, живучи у середовищі, яке постійно нав'язує людині свою волю, демонструє зразки аморальності як приклад для наслідування, пробає те, що суперечить загальноприйнятим нормам та Божим законам. Основне завдання персонажів – віднайти себе у цьому світі, але не через втечу, а самопізнання та любов до ближнього, надію та прощення. У цьому й полягає, на нашу думку, новаторство прози Валерія Шевчука в контексті поставленої проблеми – екзистенціалізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ritz G. «Brzezina» i «Panny z Wilka» jako opowiadania antyfilozoficzne // *Miejsce Iwaszkiewicza: materiały z konferencji naukowej 20-24 lutego 1994 roku.* – Wrocław: Drukarnia Naukowa, 1994. – S. 83-101.
2. Довжок Т. Бездомність на тлі пейзажу у творчості Ярослава Івашкевича та письменників «нової української школи» // «Київські полоністичні студії». – Т.3. Ярослав Івашкевич і Україна. – К.: «Бібліотека українця», 2001. – С.251-269.
3. Івашкевич Я. Избранное. – Ленинград, 1987.
4. Івашкевич Я. Новели / Пер. з польськ. Медущенко О. – К.: Дніпро, 1974. – 280 с.
5. Шевчук Вал. Птахи з невидимого острова: роман, повість / В.О. Шевчук. – К.: «Рад. письменник», 1989. – 470 с.
6. Шевчук Вал. Срібне молоко: Роман / В.О. Шевчук. – К.: «Книжник», 2002. – 192 с.
7. Шевчук Вал. Тіні зникомі. Сімейна хроніка // «Дзвін». – 2000. – №3-4.
8. Шевчук Вал. Ярослав Івашкевич і я // «Київські полоністичні студії». – Т.3. Ярослав Івашкевич і Україна. – К.: «Бібліотека українця», 2001. – С.162-166.
9. Яковенко С. Ангели і біси: поліфонічна проза Ярослава Івашкевича та Валерія Шевчука // «Київські полоністичні студії». – Т.3. Ярослав Івашкевич і Україна. – К.: «Бібліотека українця», 2001. – С.341-358.
10. Яковенко С. Три сходинки до прірви (Ярослав Івашкевич і Валерій Шевчук) // «Київські полоністичні студії». – Т.3. Ярослав Івашкевич і Україна. – К.: «Бібліотека українця», 2001. – С.358-373.